

DR. ARŪNAS BUBNYS

Lietuvos istorijos institutas

JUOZAS BRAZAITIS IR ANTINACINIS PASIPRIEŠINIMAS

Vertinant J. Ambrazevičiaus-Brazaičio rezistencinę veiklą nacių okupacijos metais, galima teigti, kad jis buvo vienas svarbiausių ir įtakingiausių tautinio pasipriešinimo vadų. J. Brazaitis atmetė generalinio komisaro A. von Rentelno siūlymą tapti okupacinės valdžios bendradarbiu, inicijavo protesto memorandumų teikimą vokiečių okupacinei valdžiai. Uždraudus Laikinosios vyriausybės veiklą, J. Brazaitis įsteigė vieną įtakingiausių pasipriešinimo organizacijų – Lietuvių frontą ir iki pat nacių okupacijos pabaigos buvo šios organizacijos vadas, svarbiausias ideologas ir slaptosios spaudos bendradarbis. Jo propaguojama neginkluoto pasipriešinimo naciams taktika darė didelę įtaką viso antinacinio pasipriešinimo judėjimo politinei kryptčiai ir tuometinėmis sąlygomis padėjo išvengti tautai bei pogrindžiui didelių nuostolių, bet nesumažino rezistencinės veiklos efektyvumo. J. Brazaitis taip pat stovėjo prie VLIK' o steigimo ištakų ir vėliau tapo VLIK' o politinės komisijos pirmininku. Svarstydamas svarbius klausimus, VLIK' as teiraudavosi J. Brazaičio nuomonės ir į ją atsižvelgdamas.

Prasidėjęs Vokietijos-Sovietų Sąjungos karas ir lietuvių 1941 m. Birželio sukilimas prieš bolševikų okupaciją neatnešė Lietuvai laisvės ir valstybinės nepriklausomybės. Propagavusi Lietuvos „išvadavimą iš bolševizmo“, nacių Vokietija įvedė okupacinę režimą, pradėjo vykdyti politinių priešų represijas, Lietuvos žydų genocidą (holokaustą), visiškai nesiskaitė su Lietuvos gyventojų pilietinėmis teisėmis ir tarptautinės teisės normomis. Naujieji okupantai Lietuvoje paliko bolševikų sukurtą ekonominę sistemą – nacionalizuotą pramonę, žemę, prekybos įstaigas ir suvalstybintus namus. Lietuvos Laikinosios vyriausybės deklaruotas Lietuvos valstybės atkūrimas buvo ne tik antisovietinio, bet ir antinacinio pasipriešinimo aktas, nes jis prieštaravo Trečiojo reicho okupaciniams ir aneksiniams planams Lietuvos atžvilgiu. Nuo pat pirmos atsiradimo dienos Laikinajai Lietuvos vyriausybei ir jos faktiškajam ministrui pirmininkui Juozui Ambrazevičiui-Brazaičiui teko atkakliai kovoti su nacių valdžios įstaigomis dėl Laikinosios vyriausybės egzistencijos ir Lietuvos valstybės pripažinimo. Ši nelygi kova truko šešias sa-

vaites ir buvo pasmerkta pralaimėti – Lietuvos Laikinoji vyriausybė 1941 m. rugpjūčio 5 d. buvo priversta sustabdyti savo veiklą. Tačiau ji pasitraukė ne nuolankiai, bet oriai. Norėdama galutinai išsiaiškinti santykius su vokiečiais, 1941 m. rugpjūčio 5 d. Vyriausybė *in corpore* nuvyko pas Lietuvos generalinį komisarą Adrianą von Rentelną. Audiencijos metu J. Ambrazevičius įteikė A. von Rentelnui memorandumą „Apie teisinę Lietuvos būklę ir faktinius santykius bolševikų okupacijai pasibaigus“, prašydamas jį perduoti reicho vyriausybei Berlyne. Memorandumas faktiškai reiškė mandagų protestą prieš naująją Lietuvos okupaciją. Lietuvos valstybingumo reikalu jame buvo rašoma: „Kartu su visa lietuvių tauta mes jaučiame padėkos jausmą Vokiečių tautai už mūsų krašto išvadavimą iš bolševikų jungo. Tačiau tuo metu mes laikome savo prievole pažymėti, kad lietuvių tautos tautinės aspiracijos negali būti patenkintos vien jos materialinių reikalų patenkinimu, nes lietuvių tauta negali atsižadėti savo kultūros ugdymo savo valstybėje. Mes esame tvirtai įsitikinę, kad tolimesnis nepriklausomos Lietuvos gyvavimas, remiamas draugiškojo Didžiojo Vokietijos Reicho, visiškai dera Europos naujojoje tvarkoje. Kita vertus, mes negalime nuslėpti, kad lietuvių lūkesčių į tautinį ir valstybinį prisikėlimą apvylimas sukeltų tautoje didelę depresiją. <...>

Mes tikime, kad, atsimindama nuolatinę lietuvių tautos draugiškumą, Vokietijos Reicho vadovybė pripažins Lietuvos valstybės tolimesnį gyvenimą¹. A. von Rentelnas atsakė, kad Lietuvos valstybės klausimas bus sprendžiamas po karo, nes pirmiau reikia nugalėti bolševizmą, o tik paskui, atsižvelgiant į lietuvių tautos nuopelnus kovoje su bolševizmu, fiureris nuspręs Lietuvos likimą. Šiandien žinome, kad nacistinė Vokietija planavo Lietuvą aneksuoti, kolonizuoti ir germanizuoti. Lietuva ilgainiui turėjo tapti vokišku kraštu. A. von Rentelnas pasiūlė Laikinosios vyriausybės ministrams tapti generaliniais tarėjais. Dauguma Vyriausybės narių, tarp jų ir J. Ambrazevičius, atsisakė būti okupacinės valdžios bendradarbiais. Nors ir nebūdamas profesionalus politikas, labai sudėtingomis Laikinosios vyriausybės veiklos sąlygomis J. Ambrazevičius pasireiškė kaip lankstus, tačiau tvirtai savo tikslo siekiantis valstybininkas, bendro tikslo labai gebantis imtis atsakomybės, mokantis sutelkti bendražygius ir vadovauti jiems savo autoriteto jėga. Tokios J. Ambrazevičiaus asmens savybės pasireiškė ir vėlesniu – pasipriešinimo nacių okupacijai laikotarpiu.

Nepasitenkinimą nacių okupacinio režimo politika po Laikinosios vyriausybės veiklos sustabdymo pareiškė ir antisovietinio sukilimo organiza-

¹ Cit. iš: K.Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 498–499.

torius Lietuvių aktyvistų frontas (LAF). 1941 m. rugsėjo 20 d. LAF'o įgaliotinis Kaune Leonas Prapuolenis per vokiečių karo lauko komendantūrą įteikė memorandumą Reicho vyriausybei (memorandumas pasirašytas 1941 m. rugsėjo 15 d.). LAF'o memorandumą pasirašė 30 žymiausių LAF'o ir buvusios Lietuvos vyriausybės narių, tarp jų ir dr. J. Ambrazevičius. Memorandume pabrėžta, kad „Lietuvos gyvenimo nenormalumai galėtų išnykti, jeigu būtų pripažinta tolimesnė Lietuvos valstybės egzistencija ir jeigu valstybiniam krašto gyvenimui vadovautų sava Vyriausybė. Toks yra visos lietuvių tautos karščiausias troškimas“². Kitą dieną po memorandumo įteikimo (1941 m. rugsėjo 21 d.) gestapas užėmė LAF'o štabo patalpas Kaune ir suėmė LAF'o lyderį L. Prapuolėnį. 1941 m. rugsėjo 22 d. A. von Rentelnas uždraudė LAF'ą ir konfiskavo jo turtą.

Patriotinės orientacijos lietuvių politikams vis labiau aiškėjo nacių tikslai ir metodai. Legali opozicija okupaciniam režimui darėsi neįmanoma. 1941 m. rudenį pradėjo kurtis nelegalios antinacinio pasipriešinimo organizacijos ir sąjūdžiai. Viena svarbiausių antinacinių organizacijų tampa Lietuvių frontas (LF). Šios organizacijos nariais tapo didelė dalis buvusių LAF'o narių. LF'o gretose daugiausia būrėsi jaunesnės kartos krikdemiškos orientacijos politikai ir ateitininkiškas jaunimas. Dr. J. Ambrazevičius tapo LF'o vadu, svarbiausiu ideologu ir programų kūrėju. 1941 m. pabaigoje LF'as išleido pirmąjį atsišaukimą prieš nacistinį okupantą³. Atsišaukimą parašė J. Ambrazevičius. Jis taip pat pasiūlė organizacijai Lietuvių fronto pavadinimą. Svarbiausiu J. Ambrazevičiaus pagalbiniu LF'o veikloje tapo buvęs Laikinosios vyriausybės pramonės ministras Adolfas Damušis. LF'o vadovybę sudarė žymūs Lietuvos kultūros ir visuomenės veikėjai, nacių okupacijos laikotarpiu dirbę akademinį darbą Kauno ir Vilniaus universitetuose. LF'as neturėjo griežtai formalizuotos vadovybės ir organizacinės struktūros. 1942 m. J. Ambrazevičius sutelkė vadovaujantį branduolį, kuris vykdė organizacijos vadovybės funkcijas. Tarp LF'o vadovų buvo šie asmenys: prof. J. Ambrazevičius (LF'o vadas), doc. A. Damušis (LF'o vado pavaduotojas), ekonomistas Pranas Vainauskas, ekonomistas Stasys Lušys, prof. Juozas Meškauskas, teisininkas Povilas Šilas, žemėtvarkininkas Matas Martinaitis. Visi šie asmenys gyveno ir dirbo Kaune. P. Šilo teigimu, LF'o organizacinė struktūra beveik atitiko tuometinės Lietuvos generalinės srities administra-

²Ten pat, p.539.

³J. Brazaitis, Srovė ir uola, mūsų politinės diferenciacijos kelias, *Atgimimas*, 1990, Nr. 34(95).

cinį suskirstymą – skirstėsi į Vilniaus, Marijampolės, Šiaulių ir Panevėžio apygardas. Atskiros Kauno apygardos nebuvo. Apygardos buvo skirstomos į apskritis ir valsčius. Tačiau ne visuose valsčiuose LF'as gebėjo įsteigti savo organizacinius branduolius. Apygardų vadovybė (komitetai) atsiskaitydavo centrinei vadovybei Kaune, apygardų vadams atsiskaitydavo apskričių vadai ir t.t. LF'o vadovybės nariai 1943 m. pasiskirstė, kas šefuos ir palaikys ryšius su apygardomis. J.Ambrazevičius šefavo Marijampolės apygardą. Ryšiai su apygardų vadovybėmis buvo palaikomi asmeninių kontaktų būdu. LF'o vadovybės pasitarimai vykdavo jos narių butuose (išskyrus S.Lušio ir P.Šilo)⁴.

LF'as stengėsi plėsti organizacinį tinklą, verbuoti naujus narius ir populiarinti savo ideologiją slapta leidžiamoje spaudoje, ypač laikraštyje „Į laisvę“. 1943–1944 m. „Į laisvę“ paskelbė seriją straipsnių „Į reformuotą demokratiją“; juose nagrinėjami būsimos nepriklausomos Lietuvos valstybinės santvarkos, socialinio teisingumo, ekonomikos ir religijos klausimai. Neabejotina, kad dalį šių straipsnių parašė pats LF'o vadas ir ideologas dr. J.Ambrazevičius. LF'o išlaidas daugiausia sudarydavo nelegalios spaudos leidimas (apie 1000–2000 reichsmarkių per mėnesį). Organizacijos pajamas sudarydavo per spaudos platinimo aparatą surinktos aukos ir vienkartinės apygardų vadų pristatomos sumos. Gauti pinigai būdavo atiduodami J.Ambrazevičiui arba M.Martinaičiui⁵. Nacių okupacijos pabaigoje LF'o narių buvo apie 2 tūkst.⁶ Kartu su Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga ir Lietuvos laisvės armija LF'as buvo įtakingiausia tautinio antinacinio pasipriešinimo organizacija.

LF'as atliko svarbų vaidmenį centralizuojant antinacinį pagrindį ir steigiant Vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK). 1942 m. pabaigoje J.Ambrazevičius kartu su Mykolu Naujokaičiu aplankė žymų liaudininkų veikėją advokatą Zigmą Toliušį ir dr.Vladą Lašą. Buvo tariamasi dėl vieningos pagrindžio vadovybės sudarymo. Ši J.Ambrazevičiaus iniciatyva tuomet nesulaukė reikiamo atgarsio, nes kairiųjų partijų atstovai nepatikliai žiūrėjo į okupacijos metais susikūrusių pasipriešinimo organizacijų atstovavimą vyriausioje pagrindžio vadovybėje. Z.Toliušis ir V.Lašas laikėsi nuomonės, kad lemiamą įtaką vadovybėje turėtų turėti senos ir žinomos partijos ir politinės grupės. Jie taip pat buvo griežtai nusistatę prieš karininkų įtaką pagrindžio vadovybėje. Kariškiams esą galima pavesti tik karinius uždavinius, o politinius sprendimus turėtų daryti senųjų politinių partijų atstovai. Savo ruožtu

⁴ P.Šilo 1945 m. sausio 22 d. tardymo protokolo išrašas, *LYA*, f. 3377, ap. 55, b.63, l. 188, 189.

⁵ P.Šilo savarankiški parodymai, *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 144, 145.

⁶ P.Šilo 1945 m. sausio 22 d. tardymo protokolo išrašas, *LYA*, f. 3377, ap. 55, b.63, l.189.

J.Ambrazevičius teigiamai vertino karininkų nuopelnus pagrindžio veikloje ir gynė jų teisę dalyvauti sprendžiant politinius klausimus⁷.

Ilgos ir sunkios pasipriešinimo organizacijų derybos dėl vieningos vadovybės sudarymo baigėsi 1943 m. lapkričio 25 d. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto įsteigimu. LF'o atstovas doc. A.Damušis tapo VLIK'o vicepirmininku, o J.Ambrazevičius – VLIK'o politinės komisijos pirmininku. Nacių okupacijos metu J.Ambrazevičius pasižymėjo kaip aktyvus pagrindžio publicistas ir neginkluoto pasipriešinimo taktikos propaguotojas. Jis reguliariai rašydavo vedamuosius ir programinius straipsnius svarbiausiam LF'o laikraščiui „Į laisvę“ ir organizacijos vidaus informacijai skirtam „Lietuvių fronto biuleteniui“⁸. Slaptoje spaustuvėje Kaune spausdinamo laikraščio „Į laisvę“ tiražas siekdavo 10 tūkst. egzempliorių. Be to, laikraštis dar buvo dauginamas įvairiose Lietuvos vietovėse. P.Šilo teigimu, J.Ambrazevičius pats parašė du slapto laikraščio „Vardan tiesos“ numerius⁹.

J.Ambrazevičius aktyviai bendraudavo ne tik su LF'o vadovybės nariais, bet ir iš apskričių atvykstančiais organizacijos nariais. Tokių pokalbių metu jis gaudavo informacijos apie padėtį įvairiose Lietuvos vietovėse, sužinodavo eilinių pagrindžio narių nuotaikas ir nuomones, todėl nuolatos jau-tė gyvenimo pulsą ir tai padėdavo jam gerai orientuotis situacijoje ir numatyti atitinkamas pasipriešinimo gaires. Vienas svarbiausių LF'o propaguojamos neginkluoto pasipriešinimo taktikos tikslų buvo žmonių išsaugojimas nuo bereikalingų aukų, kad jie, sulaukę karo ir okupacijos pabaigos, galėtų dirbuotis nepriklausomos Lietuvos labui. Kita vertus, jis ryžtingai demaskuodavo lietuvių tautai žalingus nacių kėslus ir agituodavo nedaryti nieko, kas būtų naudinga okupantui ir žalinga Lietuvai – nestoti į vokiečių organizuojamus karinius ir policinius dalinius, nevykti prievartos darbams į Vokietiją, saugoti ir gelbėti nacių persekiojamus tautiečius, kovoti dėl Lietuvos kultūros ir švietimo įstaigų išsaugojimo ir t.t. Būdamas VLIK'o politinės komisijos pirmininku, J.Ambrazevičius darė įtaką VLIK'o politinei linijai ir svarbiausiems sprendimams. Kai 1944 m. pavasarį gestapas demaskavo ir suėmė daugumą VLIK'o narių, savo ataskaitoje Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne gestapo pareigūnai pažymėjo, kad J.Ambrazevičius, nors ir nebuvo VLIK'o plenumo narys, bet konsultuodavo VLIK'ą, priimant

⁷ M.Naujokaitis, Susitikimai su prof. Juozu Ambrazevičiumi, *Į laisvę*, 1975, Nr. 65(102), p. 67, 68.

⁸ A.Strabulio 1945 m. rugsėjo 11d. tardymo protokolo išrašas, *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 33, l. 146, 147.

⁹ P.Šilo 1945 m. sausio 22d. tardymo protokolo išrašas, *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 186.

svarbiausius sprendimus¹⁰. Gestapas ketino suimti J.Ambrazevičių, bet jam pavyko pasislėpti ir išvengti arešto.

Prieš sovietų sugrįžimą į Lietuvą, J.Ambrazevičius gavo Juozo Brazaičio, gimusio 1899 m., asmens dokumentus ir su grupe geležinkelininkų iš Tauragės išvažiavo į Vokietiją¹¹. Likusią savo gyvenimo dalį J.Ambrazevičius gyveno Brazaičio pavarde. Artimas J.Brazaičio bičiulis ir bendražygis Vytautas Vaitiekūnas apibūdino jo asmenybę kaip menininko ir mokslininko lydinį bei nepaprastai talentingą politiką: „<...> Brazaitis buvo politikos žmogus iš Dievo malonės, politikas pačia gerąja šio žodžio prasme. Atsargus ir neskubus su sprendimais. Nesiblaškęs nesėkmės akivaizdoje ir nesiegtalavęs dėl pasisekimo. Kraštutinumuose ieškojęs vidurio ir kompromiso skirtingiems nusistatymam. Mokėjęs daryti sau ir Lietuvai draugus ir neužgaulus, nei ciniškas savo oponentam. Kūrybingas sumanymais ir metodiškas, patvarus vykdytojas. Lankstus svarstymuose ir stamantrus principuose. Negreitas angažuotis, bet tvirtas duotame žodyje stovėti. Visiem paslaugus ir niekam neįkyrus. Kur jūs rasite politikai tinkamesnių savybių kandidatą! Pagaliau tikras politikas yra savotiškas menininko ir mokslininko lydinys. Argi ne toks ir buvo Brazaitis?“¹²

Apibendrinant J.Ambrazevičiaus-Brazaičio rezistencinę veiklą nacių okupacijos metais, galima teigti, kad jis buvo vienas svarbiausių ir įtakingiausių tautinio pasipriešinimo vadų. J.Brazaitis atmetė generalinio komisaro A. von Rentelno siūlymą tapti okupacinės valdžios bendradarbiu, inicijavo protesto memorandumų teikimą vokiečių okupacinei valdžiai. Uždraudus Laikinąją vyriausybę J.Brazaitis įsteigė vieną įtakingiausių pasipriešinimo organizacijų – Lietuvių frontą ir iki pat nacių okupacijos pabaigos buvo šios organizacijos vadas, svarbiausias ideologas ir slaptosios spaudos bendradarbis. Jo propaguojama neginkluoto pasipriešinimo naciams taktika darė didelę įtaką viso antinacinio pasipriešinimo judėjimo politinei kryptčiai ir tuometinėmis sąlygomis padėjo išvengti tautai bei pogrindžiui didelių nuostolių, bet nesumažino rezistencinės veiklos efektyvumo. J.Brazaitis taip pat stovėjo prie VLIK'o steigimo ištakų ir vėliau tapo VLIK'o politinės komisijos pirmininku. Svarstydamas svarbius klausimus VLIK'as teiraudavosi J.Brazaičio nuomonės ir į ją atsižvelgė.

Įteikta 2004 m. liepos mėn.

¹⁰ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvai 1944 m. gegužės 31 d. pranešimas Vyriausiajai reicho saugumo valdybai Berlyne, *Bundesarchiv Koblenz*, sig. 26/45, p. 4, 5.

¹¹ V.Vaitiekūnas, Brazaitis VLIK'e, *Į laisvę*, 1975, Nr. 65(102), p. 30.

¹² Ten pat, p. 41, 69.

J.BRAZAITIS UND LITAUISCHE WIDERSTANDSBEWEGUNG

Arūnas Bubnys

Zusammenfassung

Während der Nazibesetzung wurde J. Ambrazevičius-Brazaitis eine der wichtigsten und führenden Persönlichkeiten in der litauischen Widerstandsbewegung. Er lehnte den Vorschlag des Generalkommissars Adrian von Renteln ab Generalrat zu werden und mit der deutschen Zivilverwaltung zusammenarbeiten. Nach der Auflösung der litauischen provisorischen Regierung unterzeichnete Brazaitis mit seinen Kollegen den Protestmemorandum gegen Politik der deutschen Besatzungsregime in Litauen. Am Ende des Jahres 1941 organisierte Brazaitis illegale Widerstandsorganisation Lietuvių frontas (Litauische Front) und bis zur Ende der deutschen Besetzung wurde Führer und Hauptideologe dieser Organisation. In der illegalen Presse propagierte Brazaitis die unbewaffnete Kampftaktik gegen Nazis (Boykot der deutschen Mobilmachungen usw.), die grosse Erfolge mit wenigen Opfern brachte. Brazaitis nahm auch an der Gründung der Führung der litauischen Widerstandsbewegung- Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (Oberste Litauische Befreiungskomitee) teil. Brazaitis hielt enge Verbindung zum Befreiungskomitee und wurde der Vorsitzende der politischen Kommission des Komitees. Das Praesidium des Befreiungskomitees hat Brazaitis oft beraten